

MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA ƏĞYAR VƏ CAVİD DRAMLARINDA ÜÇÜNCÜ ADAM OBRAZI

Çinarə RZAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, məhəbbət, dastan, əğyar, folklor

Ключевые слова: Гусейн Джавид, любовь, эпос, чужой, фольклор

Key words: Huseyn Javid, love, epos, a stranger, folklore

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən iri həcimli janrı olan məhəbbət dastanları öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Adından da göründüyü kimi, məhəbbət dastanları iki gəncin saf, təmiz sevgisindən bəhs edir. Amma bəzi məhəbbət dastanlarında iki gəncin birləşməsi mümkünsüz olur. Çünki dastanda iki aşıqla bərabər əğyar (ara vurub onları ayıran) surəti də öz əksini tapmışdır. Həmçinin məhəbbət dastanlarında əğyar surəti yazılı ədəbiyyat nümunələrində də özünü göstərir. Belə ki, dastanın müsbət keyfiyyətləri ilə bərabər, ara vuran üçüncü şəxs də dramaturq H. Cavidin əsərlərində öz əksini tapıb. Məqalədə məhəbbət dastanlarındakı əğyar surəti ilə görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin dramlarında üçüncü adam obrazı müqayisə olunmuş və təhlillər aparılmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında özünün geniş mövzu dairəsi ilə seçilən janrlardan biri də dastanlardır. Görkəmli alim Məmməd Hüseyin Təhmasibin bölgüsünə əsasən dastanlar üç növə bölünür:

1. Qəhrəmanlıq dastanları;
2. Məhəbbət dastanları;
3. Ailə-məişət dastanları.

Hər bir dastanın özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur.

Məhəbbət dastanları, adından göründüyü kimi, onların özündə məhəbbət, sevgi, sədaqət, vəfa əks olunub. Dastanda iki gəncin ülvə məhəbbəti, saf sevgiləri

tərənnüm olunur.

Məhəbbət dastanlarını oxuduqca müsbət keyfiyyətlərlə, müsbət obrazlarla yanaşı, həmçinin dastanda mənfi - əğyar obrazı ilə də rastlaşırıq. Məhəbbət dastanlarının çoxunda buna rast gəlinir. Məsələn, "Tahir və Zöhrə", "Arzu və Qənbər", "Fərhad və Şirin" və s. dastanlarda bunu görmək mümkündür. Bu dastanlarda əğyar obrazı, çox zaman qızın atası, anası, atasının qızına seçdiyi aşıq, ya qızı sevən başqa bir aşıq və şahın vəziri timsalında ifadə olunub.

Məhəbbət dastanlarından bir neçəsinə nəzər salaq: "Arzu və Qənbər" dastanında Arzuyla Qənbəri bir-birindən ayıran qızın atası padşah olur. O düşünür ki, "Mənim qızım padşah qızıdır. Padşah qızı padşah oğluna layiqdir" (5, s. 499).

Məhz bu düşüncəsinə görə də Mollaya onları bir-birindən ayırmaq tapşırığını verir. Çünki dastanda Əmir padşah qızını padşah oğluna layiq görür. Qızını yanına çağırır deyir:

"Qızım, mən artıq qocalmışam. Bugün, sabahlığam. Qərib padşah səni öz oğluna almaq istəyir. Bizə münasib adamdı, mən razılıq vermişəm. Tezliklə toyunuz olacaq. Get hazırlaş" (5, s. 501).

Atasının dediyi oğlana ərə gedən Arzu Qənbərin sevgisi ilə alışıb-yanır. Amma heç nə edə bilmir. Amma toy günü bəy ölür. Bunu eşidən Əmir padşahın da

ürəyi dözməyib partlayır. Arzu ilə Qənbəri ayıran birinci şəxs Əmir padşah olur. O ölsə də bu ayrılıq həsrəti yenə bitmir. Çünki dastanda iki aşiqi ayıran ikinci şəxs də ortaya çıxır. Beləliklə, Arzuyla Qənbəri ayıran ikinci əğyar surəti Arzunun getdiyi oğlanın atası Qərib padşah olur. Belə ki, Qənbərlə Arzunun birləşdiyini gören Qərib padşah onların tutulmasını əmr edir. Bunu gören iki aşiqi özlərini dəryaya atır. Dastandan alınmış həmin parçaya nəzər salaq:

“İndi sizə kimdən deyim Qərib padşahdan. Elə ki Arzu saraydan çıxdı, Qərib padşah sarayın köşkünə çıxıb Arzuya göz qoymağa başladı. Bir də gördü ki, uzaqdan qara geyimli bir atlı gəlib Arzunun yanında atdan düşdü, görüşüb qucaqlaşdılar. Qərib padşah əmr etdi ki, onların ikisini də tutub gətirsinlər. Padşahın adamları dörd yanı bürüdü. Heç bir çıxış yolu olmadığını gören iki sevgili qolboyun olub özlərini dəryaya atdılar” (5, s. 502).

“Fərhad və Şirin” dastanına nəzər salaq: Fərhadla Şirin bir-birini sevir. Amma bu dastanda da, iki aşiqi sevgilərinə qovuşmur. Bunları ayıran surətlərdən birincisi Şirinin atası Şəmistan padşah olur. Fərhadla söz versə də qızını ona vermir. O, qızını şahzadə Xosrova ərə verərək iki aşiqi ayırır. Amma Şirini əlsə da ona sahib ola bilməyən Xosrov Fərhadı öldürmək qərarına gəlir. Çox düşünür, necə etsin deyər. Beyman qarı Xosrovun yanına gəlir və deyir:

- "Şahzadə, mənə nə verərsən Fərhadı tələf edib öldürəm?"

Xosrov dedi:

-Fərhadı öldürdün bilsən, sənə özün ağır qızıl verəlm!"

Qarı gəlib Fərhadın yanına çıxdı və dedi:

-Fərhad, bu qəsr kim üçün qurursan?

Fərhad dedi:

-Şirin üçün qururam.

Beyman qarı dedi:

-Zəhmət çəkib daş yonub qəsr qurma! Şirin öldü.

Fərhad Şirinin ölüm xəbərini eşidib ürəyindən dərin bir ah çəkdi, bədəni titrədi, az qaldı ki, ağı başından çıxsın. Dünya gözündə qara.

Mətləbinə yetməyən, muradına çatmayan biçarə Fərhad əzəl Şirinin ölüm xəbərini gətirən beyman qarıya bir külüng vurub öldürdü". Sonra da özünü öldürür.

Xəbəri eşidən Şirin Fərhadın yanına gəlib zəhərli xəncərnən özünü öldürür. Onları yanaşı qəbir qazıb dəfn elədilər.

"Bu dastanda ehsan yeməyə gələnələr beyman qarıya, padşaha, Xosrova lənət, Fərhad ilə Şirinə isə rəhmət oxuyub getdilər" (2, s.144).

Dastandan verdiyimiz qısa parçalardan aydın görünür ki, burada beyman qarı, Xosrov, qızın atası bu iki gənci ayırır onların ölümünə səbəb olur.

Demək olar ki, bir çox məhəbbət dastanlarının sonunda iki gənc öz sevgilərinə, məhəbbətlərinə qovuşa bilmir və sonda hər ikisi ölür.

Əğyar surəti demək olar ki, bütün məhəbbət dastanlarında yer alıb. Bu təkcə məhəbbət dastanlarında deyil, həmçinin yazılı ədəbiyyatda da öz əksini tapıb.

Qeyd edək ki, şifahi xalq ədəbiyyatının janrları yazılı ədəbiyyatda geniş formada əks olunub. Belə janrlardan biri də məhəbbət dastanlarıdır. Məhəbbət dastanları görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin yaradıcılığına da təsir etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məhəbbət dastanlarında əğyar obrazı H.Cavid əsərlərində də özünü göstərir. Görkəmli dramaturqun "Ana" əsərinə nəzər salaq. Bu əsəri oxuduqda görürük ki, Qanpoladla İsmətin arasını vuran qonşuluqda yaşayan Orxan adlı gənc olur. O, İsməti sevdikindən onu Qanpoladdan ayırmağa

çalışır. İsmətə sevgisini elan edir. İsmətin onu yox, Qanpoladı sevdikini bilə-bilə ondan əl çəkmir. İsmətlə Orxanın dialoquna diqqət yetirək:

Orxan:

İsmət, bir düşün!

Səndən başqa bir düşüncəm yox bu gün.

Bütün qızlar əsir ikən eşqimə,

Mən sənə eşqində batmışam qəmə.

Səbrim tükənmiş, taqətim kəsilmiş,

Huşum, əqlim uçmuş, uyqum

çəkilmiş.

Səndə əsla mərhəmət yoxmu?

İsmət:

Artıq yetər, Allah için, çəkil get,

Hörmətin, izzətin, varın, şöhrətin,

Nəslin, nəcabətin, gücün, qüdrətin,

Hər sənətin olsun, get, çəkil get,

Orxan!

Mən ayrılmam o yoxsul Qanpoladdan.

Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,

Ondan başqa sevdikim yoxdur əsla!

(3, s. 16, 18)

Orxan nə qədər dil töksə də İsməti fikrindən döndərə bilmir. Orxan burada iki gənci bir-birindən ayıran qansız, ürəksiz, insafsız əğyar rolunu əks etdirir. İsmətin onu sevməməyini qəbul edə bilməyən Orxan Qanpoladın canını almağı düşünür. Qanpoladın səfərdən qayıtdığını gören Orxan deyir:

Zərər yox, onu bən sağ qoysam əgər,

Dünyada yox bəndən alçaq bir nəfər

Bir ay pıasmaq lazım gəlsə ac, susuz

Bəklərim onu rahatsız, uygusuz;

Aman verməm ki, sağ qavuşsun evə,

Nazlı yarını öpsün sevə-sevə! (3, s.

42).

Əsərdə görüldüyü kimi Orxan düşünür ki, Qanpoladı öldürməklə İsmətə

sahib olacaq. Amma bu düşündüyü acımasız qərar özünün ölümünə səbəb olur. Nə özü İsmətə sahib olur, nə də İsmət sevdikini Qanpoladına qovuşur. Beləliklə, Orxan öz pis əməlləri ilə saf bir sevgini qana bulayır. İsmətlə Qanpoladı ayırmağa çalışan Orxan özü Qanpoladı vura bilməsə də, bu alçaq işi Murad yerinə yetirir və onu vurub öldürür. Bu iki aşiqi bir-birindən ayırmaq istəyən Orxan olsa da onları ayıran Murad olur. Bu əsərdə həm Orxan, həm Murad iki sevgilini bir-birindən ayıran üçüncü adam obrazıdır.

Görkəmli yazıçının 1914-cü ildə qələmə aldığı "Şeyx Sənan" faciəsi də bu qəbildəndir. "Şeyx Sənan" faciəsi məhəbbət mövzusunda yazılmış romantik faciədir. "Şeyx Sənan" mənşəli dini-əfsanəvi şəxsiyyət olan Sənanın məhəbbət macərəsi əsasında insanın mənəvi uralığı haqqında yazılmış dramatik üvertura təsiri bağışlayır. Cavid bu əsərində əsl eşqin dini etiqad üzərindəki təntənəsini, bütün buxovları dağıtmaq qüdrətini nümayiş etdirmişdir" (8). Belə ki, bu əsərdə Sənanla gürcü qızı Xumarın sevgisi qələmə alınmışdır. "Pyesdə müsəlmanlar, müridlər, möminlər mühitində hamıdan ucada dayanan Sənanın baxışlarında gürcü qızı Xumara olan sevgisindən sonra yaranan dəyişikliklərin təmsalında bütövlükdə insanın dəyişməsi prosesi dolğun şəkildə canlandırılır" (8). Bu əsərdə məhəbbətin, eşqin gücü özünü açıq-aydın göstərir. Belə ki, "Şeyxin təmsalında Cavid eşq, yoxsa etiqad, möminlik və ya gerçəklik sualları əsasında qurduğu süjet, yaratdığı dramatik münafişə vasitəsilə insanın həqiqət axtarıcılığı, məhəbbəti etiqad səviyyəsinə yüksəltmək səyləri ilə ucala biləcəyinin mümkünlüyünü isbat etmişdir" (8).

İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu əsərdə

baş qəhrəmanını başqa millətdən olması bizə "Əsli və Kərəm" dastanını xatırladır.

"Şeyx Sənan" faciəsini oxuduqda Sənanla Xumarı ayıranın, onların birləşməyini istəməyinin Papas olduğunu görürük. Papas gürcülərə Sənana hücum etməsi üçün deyir.

Papas:

(hiddətlə, gürcülərə)

Nə durub bəkləyirsiniz əcəba?

Daha bağmaqda yox səmər əsla

Gürcülərdən bir qismi hücum etmək istə, bu sırada Şeyx Hadi yanındakılarla bərabər qoşub gəlirlər" (3, s. 262).

Bundan başqa, əsərdə Xumarın babası Platon da bunların ölmə səbəbini Papasda görür.

Platon:

(çılğın bir halda)

İştə sənsin səbəb... Rəzil alçaq!

(Xəncərlə papasa hücum edir, gürcülər mane olur) (3, s. 266).

Çarəni qaçmaqda görən Sənan və Xumar əl-ələ verib nəhrə atılırlar. Sənanın qollarında Xumar gedib bir dağ tərəfə çıxırlar. Xumarın sakit durduğunu görən Sənan onun ölümünü qəbul etmir və onu oyandırmağa çalışır. Şeyx Hadi, Şeyx Mərvan kömək etmək istəsələr də, Sənan buna razı olmur. Və onların onu Xumardan ayırmaq istədiyini düşünüb, Xumarı oya-daraq deyir:

Oyan artıq, Xumar, oyan, gedəlim,

Şu müləvvəs mühiti tərək edəlim.

Hər tərəfdən hücum edər əğyar,

Qalq, oyan, nazənin Xumar, Xumar!
(3, s. 270)

Xumar, ey afəti-can!

(Yaralı və dərin ahlər çəkərək gah göyə, gah Xumara baqar. Sonra məcnunənə bir tevr ilə sırıaraq həm gülmək, həm də ağlamaq istər, lakin hiç birinə müvəffəq olamaz. Gözləri dışarı

fırlamış olduğu halda, Şeyx Hadi ilə Şeyx Mərvana hücum etmək istər. Birdən-birə dönüb Xumara baqar, təkrar sırıaraq fələkzədə bir sərxoş kibi yarım səslə – "A-h!" deyər düşüverir) (3, s. 233).

Beləliklə, yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə "Şeyx Sənan" əsərində üçüncü adam obrazına da diqqət yetirmiş olduq.

Onu da qeyd edək ki, istər məhəbbət dastanlarında əğyar, istərsə də yazılı ədəbiyyatda üçüncü adam obrazı bəzi hallarda aşıqlərin özləri də ola bilir. Hüseyn Cavidin "Afət" dramında buna rast gəlirik. Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin 1922-ci ildə yazdığı, baş qəhrəmanı qadın olan ikinci əsəri "Afət"dir. Bu əsərdə Afəti istəmədiyi halda əyyaş Özdəmirə ərə verirlər. "Afətin məğrur, həm də qüvvətli bir sevgi üçün yaranan qəlbi yaşlı, küskün bir mühərririn soyuq təbiəti, kobud, qaba mənəvi varlığı ilə qarşılaşır" (7, s. 19). Sevgi axtarışında olan Afət doktor Qaratayla qarşılaşandan sonra Afət onu sevməyə başlayır.

Afət: Çəkdiyim üzüntülər yetişir, rica edərim, sus!..

Doktor. Xayı, bu işə bir nihayət verməli... Ya o, ya bən!.. Başqa dürlü olamaz.

Afət: Səndən, səndəki eşqin əbədiyyətindən əmin ola bilsəm...

Doktor (onun əlini yaqalar): Afət! Nə demək istiyorsun?

Afət: Bən bütün bənliyimi, bütün həyat və səadətimi yoluna fəda etməyə hazırım. Hətta sənin uğrunda cinayətdən belə çəkinməm (6, s. 108).

Beləliklə, doktordan vəd alan Afət doktorun verdiyi zəhərlə öz ərini öldürür. Əsərdən alınmış həmin hissəyə nəzər yetirək:

Doktor: Hiç təlaş etmə! Bu öylə bir

ilac ki, ancaq on dəqiqə sonra icrai-təsir edər. Həm də kimsə bir şey duymaz. Yalnız burada hər acıya dayanmalı və şu ilacı evinizdə içirməlisin (6, s. 109).

Afət (ən arqada qalan doktora): Sən get, daha durma!

Doktor: Niçin?

Afət: Çünki zəhri içirdim (Misafirləri izlər) (6, s. 116).

Beləliklə də, Afət doktorun onu alacağını düşünərək Özdəmirin həyatına son qoyur və qatil olur. Lakin doktor verdiyi vədə əməl etmir. O, Afəti almır, Altunsaçla evlənməyi qərara alır. Bunu eşidən Afət onların qovuşmağını istəmədiyi üçün ilk olaraq doktoru öldürür. Sonda da özünü öldürür. Əsərdən alınmış həmin parçaya nəzər salaq:

Doktor: Ah, qəddar, xain, cəllad!
(deyə qapıyı açar, yaralanmış olduğu halda Alagözün önündə düşüverir).

Afət (əlində silah, acı qəhqəhələrlə). Özdəmirin intiqamını aldım, öz intiqamımı aldım (cənazəyə). Sən bəni unudun, gözəlliyimi təhqir etdin; işlə gözəlliyin intiqamını aldım. Ah, intiqam vəhşətlərin ən alçağıdır, lakin kəndimi almadım, əfv et!.. (müstəhzi qəhqəhə ilə). Ah, sən bu aqşam düğün yapacaqdın Altunsaça qavuşacaqdın... Halbuki bən buna razı olamam, çünki... səni pək seviyorum (masa üzərindəki çiçək dəmətini çözərək cənazəyi süslər). Ah, əvət, səndən ayrılmaq istəməm, bu dodaqlar bəndən başqasını öpməməlidir (cənazəyi qucaqlayıb öpər, fevqəladə bir həyəcan ilə qalqar və əlindəki revolveri şakağına tutar). Şimdi isə sıra bana gəlir

Afət: Ax!.. (Deyər əlində tutduğu şişdəki zəhərin son damlasını içdiyi halda qarşısına çıxar və şişəyi yerə atar) (6, s. 139-140).

Verdiyimiz nümunələrdən də

gördüyü kimi, "qüvvətli bir məhəbbət ikiüzlü, xəyanətəkar bir münasibətlə qarşılanır, aldadılır, təhqir edilir və cəzalanır" (7, s. 19). Beləliklə də, bu əsərdə üçüncü adam obrazını Afət yerinə yetirir. Belə ki, Afət öz sevgisi üçün həm öz ailəsini dağıdır, Özdəmiri öldürür, həm də dəlicəsinə sevdidiyi doktor Qaratayı öldürərək Altunsaçdan ayırır.

Tarixən folklorumuzun ən geniş yayılan nümunələrindən biri olan məhəbbət dastanları yarandığı gündən əğyar obrazı da orada öz əksini tapmışdır. Əğyar obrazı məhəbbət dastanlarında, Hüseyn Cavid dramalarında sevgililəri ayırır, onların xoşbəxt olmasına mane törədir, hətta iki aşıqın ölümünə səbəb olur. Yuxarıda verilən nümunələrdə deyilən fikirlər öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin dramlarında üçüncü adam obrazı ilə təkcə yuxarıda verdiyimiz əsərlərində deyil, digər əsərlərində də rastlaşırıq.

Nəticə olaraq deyər bilərik ki, məhəbbət dastanlarının bir çox xüsusiyyətləri Cavid əfəndinin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu da dahi şairin folklorə, şifahi xalq ədəbiyyatına olan marağını və sevgisini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, I cild, Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
2. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, V cild, Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
3. H. Cavid. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, II c., Bakı, "Elm", 2007.
4. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, I cild. Naxçıvan, "Əcəmi", 2010.
5. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, III cild. Naxçıvan, "Əcəmi", 2012.
6. Cavid. H. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
7. Cavid. H. Əsərləri. Beş cildə. I cild.

Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.

8. https://az.wikipedia.org/wiki/H%C3%BC-seyn_Cavid.

эпоса любовных драм и анализов были проведены путем сравнения изображения третьего человека.

РЕЗЮМЕ

Понятие чужого в любовных дастанах и образ третьего человека в драмах Джавида

Любовные дастаны будучи самым крупномасштабным жанром Азербайджанского фольклора отличаются своими особенностями. Как видно из названия в любовных дастанах говорится о чистой любви между двумя молодыми людьми. Но в некоторых любовных эпосах объединение двух молодых оказывается невозможным. Потому что наряду с двумя любящими друг друга людьми своеотражение находит «чужой» (человек, который пытается их разлучить). Кроме этого образ «чужого» нашло свое отражение и в образцах письменной литературы. Например, в произведениях драматурга Джавида наряду с положительными качествами эпоса можно увидеть и третье лицо, пытающееся разлучить влюбленных. Гусейн Джавид Hostiles с копией статьи

SUMMARY

The concept of a stranger in love dastans and the image of a third person in Javid's dramas

Being the most large-scale genre of the Azerbaijani folklore love epics differ in their characteristics. As its name suggests, love epics deal with of pure love between two young people. But in some love epics, the union of the young people is impossible. Because along with two people who love each other, "a stranger" (the person who is trying to separate them) finds its self-reflection in the epics. In addition, the image of "a stranger" was reflected in the samples of written literature as well. For example, in the works of playwright Javid, along with the positive qualities of the epic, you can see a third person trying to separate lovers. In the article, an image of the third person in the dramas of the prominent playwright Hüseyn Javid was compared and analyzed.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2018-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21;	telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63;	telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25;	telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q";	telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.